

УДК 321:172.1

Ищенко О. М.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пугач В. Г.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Міжрегіональної академії управління персоналом

«ПРИСМЕРК» ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА КРИЗА ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ

Концепт «громадянського суспільства» аналізується переважно в межах сучасного постіндустріального суспільства. На підставі узагальнено-аналітичного розгляду ситуації, що склалася на кінець ХХ—початок ХХІ ст. у найважливіших сферах людської життєдіяльності, автори статті фіксують низку «показників», які свідчать про кризу даного явища.

Ключові слова: *громадянин, права і свободи людини, громадянське суспільство, держава, державні інституції.*

У світі науки й соціально-політичної практики є поняття, що зберігають свою безумовну цінність. Одним із таких безперечно виступає «громадянське суспільство».

Тематика «громадянського суспільства» належить до найбільш актуальних та обговорюваних у системі сучасних суспільних наук. Інтерес до проблеми зумовлений перспективами його розвитку в умовах постіндустріальних цивілізацій, які насамперед пов'язують із труднощами щодо зміцнення демократичних засад суспільного сьогодення. Не викликає жодних сумнівів підтримана науковим загалом думка, що розвиток інститутів громадянського суспільства як царини активного соціуму і водночас приватного життя людей «є важливим напрямком демократичної модернізації суспільства, умовою і засадою відповідального врядування, соціальної стабільності та національної безпеки» [1, с. 21]. Сумніви викликає інший аспект проблеми, дотичний до пошуку ефективних механізмів боротьби із суспільним антагонізмом громадянського

суспільства, який сьогодні вбачається радше у його масовізації та соціальній анемії, аніж в авторитарних політичних режимах.

Як у філософських, так і у політологічних джерелах поширена думка, що громадянське суспільство є виключно європейським феноменом та поняттям, пов'язаним із настанням «західних» демократій. Втім, його сучасні й смислові горизонти є дещо ширшими, з приводу чого, наприклад, відомий японський політолог Цудзінака Ютака зауважує: «громадянські суспільства існують навіть в ісламських державах та КНДР, хоча їх відрізняє своєрідність форм» [2, с. 96].

Ретроспективний аналіз еволюції суспільствознавчих наук засвідчує, що з кожним етапом історичного розвитку термін «громадянське суспільство» поглиблювався, наповнювався новим смислом, ставав все більш багатозначним, відчуваючи тиск з боку нових викликів. При цьому проблема громадянського суспільства завжди була предметом жвавих суперечок та обговорень й займала особливе місце у системі пошуку оптимальної моделі розподілу та контролю влади в суспільстві.

Відомо, що історичні та ідейно-теоретичні витоки громадянського суспільства сягають Нового часу і передусім пов'язані з економічним зміцненням буржуазних станів країн Західної Європи. Саме в цей період «коло приватних інтересів та самостійної приватної особи все більше розширюється і починає поступово охоплювати відносини власності, виробництва і розподілу, товарно-грошовий обіг, питання ставлення до релігії, свободи сумління, свободи думки і таке інше» [3, с. 278]. У цей період сфера «приватного» поступово, проте неухильно звільняється від політичної влади, яка набула свого оформлення за феодалізму. Подібні зрушення відіграли вирішальну роль у детермінації нового виміру соціальної реальності—відносно самостійної сфери громадянського суспільства. Саме в межах філософської думки Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк) і набуває смислових контурів дане явище.

Завершеного оформлення поняття «громадянського суспільства» отримує у німецькій класичній філософії, зокрема, у працях Г. Гегеля та К. Маркса. Гегель Г. тлумачив громадянське суспільство як буржуазне за визначенням. Суспільство, що складається з окремих (приватних) індивідів—власників, відчужених один від одного егоїстичними інтересами, основними характеристиками якого є: система потреб, правосуддя, поліція та корпорації. Фактично, громадянське суспільство у німецького філософа є «системою всебічної залежності». Розробник історичного матеріалізму К. Маркс заперечує первинне походження держави щодо громадянського суспільства. У марксистському аналізі головна увага

зосереджена на умовах виникнення, рисах, наслідках та перспективах його розвитку.

До кінця XIX століття у соціально-філософській думці набуло чіткого оформлення теоретичне обґрунтування вище означеного феномену. Втім, незабаром інтерес до даної тематики поступово почав втрачатися. Лише у 70—80—ті рр. XX століття соціально-філософська та політологічна думка реанімує проблему громадянського суспільства. Ренесанс громадянського суспільства як концепту, що насамперед відображав тогочасні соціально-політичні практики тих часів пов'язується з іменами відомих польських вчених А. Михника та Є. Колаковського. Польські автори звернулися до ідеї громадянського суспільства з метою обґрунтування дій польського руху «Солідарність» у його боротьбі із комуністичною владою Польщі, з приводу чого американські дослідники Е. Арато та Д. Коген писали: «Надзвичайний історичний успіх у відродженні поняття громадянського суспільства, завдячував тому, що воно теоретично випереджало та об'єднувало у собі нову дуалістичну (як радикально реформістську, так і еволюціоністську) стратегію трансформування диктаторських режимів... на підставі ідей про самоорганізацію суспільства, перебудову суспільних зв'язків поза межами державного авторитаризму шляхом апеляцій до незалежної громадськості не через офіційні, державні, контрольовані партіями канали спілкування. Завдяки всьому цьому концепція громадянського суспільства набула значення головного орієнтиру суспільної думки» [4, с. 25].

Повернення суспільно-політичної думки XX століття до вище означеного поняття та відновлення активності у його розробці, не вивели цей феномен зі стану багатовимірності та неоднозначності. Крім того, в ході сучасних дискусій щодо осмислення громадянського суспільства, його особливостей та перспектив все частіше лунають думки про застарілість даного концепту. Низка, особливо західних дослідників, відкидають саму категорію «громадянське суспільство» замінюючи «соціетарним», «масовим», «корпоративним», «політичним» тощо. Іспанський соціолог-постмарксист М. Кастельс взагалі вважає, що інститути й організації громадянського суспільства перетворилися на «порожні шкарлупи», які все менше співвідносяться з життям людей. Натомість британський соціолог Дж. Кін вселяко намагається ініціювати нові дискусії про «старомодну категорію», наповнити її новим теоретичним змістом і надати політичне значення. Вчений переконаний, що без громадянського суспільства, надійно захищеного та незалежного, такі цілі, як свобода, рівність, спільне планування та суспільне прийняття рішень — порожні

гасла. «Громадянське суспільство, — зауважує Дж. Кін, — повинно стати для політичної влади вічною полудою на оці» [5, с. 50]

Проблема громадянського суспільства перебуває в центрі уваги й вітчизняних дослідників (Ф. Рудич, С. Рябов, О. Дергачов, М. Головатий, М. Міхальченко, Б. Кухта, В. Барков, Т. Розова та багато інших). У фокусі наукового розгляду українських вчених опинилася ціла низка ключових питань, зокрема: особливості громадянського суспільства, умови його виникнення та розвитку, співвідношення суспільства й державної влади, роль політичних партій та громадських організацій та рухів, місце ЗМІ тощо.

Відомо, що громадянське суспільство формується у суспільствах міських мешканців: громадяни — це городяни, адже латинське слово *civis* в перекладі означає «громадянин», яке на початку було пов'язане зі словом *civitas* — «місто» (*Civitas* називали Давній Рим). Отже, громадяни — це насамперед спільнота городян, мешканців міста — спільнота міських буржуа. Найбільш помітна єдність етимології між громадянином і городянином у німецькій мові, де *burger* — означає і буржуа, і городянин. Поряд із тим, як стверджує відомий фахівець у галузі філософії права В. Нерсесянц, термін «громадянське суспільство» походить від синкретичного поєднання давньоримських слів «*civitas*» — місто чи спілка римських громадян, «*civis*» — громадянин, «*ius civile*» — римське цивільне право. Дослідник зауважує, що на прикладі вищезначеної етимології ми маємо нерозрізнений синтез політичного та неполітичного значень, які у подальшому зазнають смислової дивергенції, а саме поняття «громадянського суспільства» та «цивільного права» набудуть неполітичного смислу, а поняття «громадянина», навпаки, підкреслено політичного. Більше того, від слова «*civitas*» походить поняття *civilitas* (цивільність), чемність, культурність, які вказують на ще одну суттєву рису громадянського суспільства — його цивілізованість. «Громадянське суспільство — влучно зазначає сучасний політолог І. Кравченко, — це не все суспільство, не весь народ, тим паче не сукупність населення країни. Це лише найкраща, найбільш розвинена та динамічна, пов'язана з прогресом суспільства частина соціуму» [6, с. 50].

Системоутворюючою складовою громадянського суспільства є права людини. Система відносин громадянського суспільства необхідно передбачає таку державно-правову політику, в якій визнається зверхність, первинність прав людини. Вони притаманні кожному індивіду від народження, а їх зміст об'єктивно визначений

її біологічною та духовною природою. Держава визнає права людини як найвищу цінність, і за жодних обставин не зазіхає на них, а лише забезпечує їх практичну реалізацію засобом невтручання, обмеження своєї активності щодо автономії, свободи індивідів, які своєрідно віддалені від держави цими правами. Натомість забезпечення прав людини залежить не лише від державних механізмів їх гарантування. Зважаючи на те, що права людини мають моральні, соціокультурні характеристики, тому не останню роль у їх практичній реалізації відіграє культура. Несприятлива ситуація у моральній та культурній царині суспільства (масштабність поширення та споживання неякісної, низькопробної літератури з культивуванням агресії та насилля, користування послугами генної інженерії, порноіндустрія тощо) згубно впливає на стан справ у сфері прав людини, з якими власне пов'язаний феномен «громадянського суспільства». І якщо німецький філософ Ф. Ніцше наприкінці XIX століття проголосив «смерть Бога», то сучасні дослідники все частіше починають говорити про «смерть людини». «Можна бути впевненим: людина зникне, як зникає обличчя, накреслене на прибережному піску? І чи може існувати світ без людини — не виконавця, не споживача, а творчої людини? А якщо може, то який кінець очікує людство, яке вже не боїться страшного суду, а хоче стати у чергу на клонування?» [7, с. 404].

Досить часто, громадянське суспільство тлумачиться як такий витвір цивілізації, у становленні якого значну роль відіграла приватна власність. Таким чином, реанімується класична концепція громадянського суспільства, яка особливий наголос робить на економічній його складовій. Володіння власністю, захищеність її законом є необхідною умовою і водночас характерною ознакою громадянського суспільства, а його головною дійовою особою людина — власник. Існування персоніфікованої власності ліквідує розрив між працею людини та винагородою за цю працю, породжує ініціативу, спонукає до пошуку, творчості і таке інше. Це, зрештою, становить основу забезпечення свободи особи та зумовлює виникнення громадянського суспільства, адже «без можливості людини самостійно забезпечити своє духовне та матеріальне існування, ні про яку свободу як початок громадянського суспільства, мови не може бути» [8, с. 61]. Ідея «священності та недоторканості приватної власності» як одного з постулатів усталеної концепції громадянського суспільства виникла через прагнення буржуазії захистити своє майно від зазіхань абсолютного монарха та його оточення («monde»). Однак, у сучасному суспільстві ставлення до приватної власності зазнало істотних змін.

Сформувалося чітке переконання щодо необхідності обмеження прав приватного власника суспільними інтересами, служіння приватної власності суспільству (соціальні функції власності). Так, у конституціях багатьох демократичних країн за певних умов і, перш за все заради суспільних інтересів, передбачено націоналізацію приватної власності.

Приватне начало в житті людини як важлива умова існування громадянського суспільства передбачає й визнання за нею права на директивне мислення, вільний вибір, свободу думки і таке інше. Наявність такої «умови» у сучасному суспільстві також викликає серйозні сумніви. На глибоке переконання багатьох мислителів суспільне сьогодення економічно розвинених країн все більше нагадує «суспільство комфорту» (Х. Ліврага), «масове суспільство» чи «суспільство смітничого кошику» (Ж. Бодрійяр). «Суспільство комфорту затуманує наш розум, нав'язує нам хибні потреби, переконує нас у тому, що нам життєво необхідні якість предмети, перебільшуючи їх цінність. Ці псевдопотреби придушують людину, позбавляють її можливості вибору, незалежності... У нас відбирають право на нашу частку внутрішньої свободи. І я маю на увазі не якусь абстрактну свободу, а нашу особисту, персональну свободу користуватися тим, чим бажаємо, і жити так, як ми хочемо» [9, с. 5]. До того ж, домінування споживацьких цінностей, так званий синдром масового споживання, послаблює у людей прагнення до єдності та громадськості, цінності солідарності втрачають актуальність та поступово зникають під впливом того, що американський економіст Д. Гелбрейт називає «культурою задоволення».

Найчастіше соціальною основою громадянського суспільства визнається середній клас дрібних та середніх власників, без якого, як стверджує переважна більшість науковців, воно не може сформуватися в принципі чи як таке. Втім, цей аспект давно скорегований сучасністю і все частіше сприймається як непорозуміння, що дійшло до наших днів. «Між тим у сучасних країнах, де ці класи справді розвинені, ставлення до них давно переглянуто: не середній клас, а новий клас професіоналів усіх видів діяльності без апеляції до майнового цензу визначається соціальною основою громадянського, демократичного та суспільного розвитку» [6, с. 49]. Більше того, теоретик концепції постіндустріального суспільства американський економіст Л. Туроу наголошує, що нині середньому класу навіюється думка про несучасність його колишніх ідеалів. Науковець апелює до відомого вислову аналітика: «середній клас — це, швидше, соціальний світогляд,

а ніж певний рівень матеріального комфорту», втім «усе менше людей буде мати такий світогляд, оскільки в кінцевому підсумку він повинен ґрунтуватися на реальному житті» [10, с. 207].

Необхідною умовою актуалізації громадянського суспільства є сфера політичної участі «приватних» осіб. Лише тут вони зорганізовані навколо своїх потреб та інтересів і постають як громадяни—публічно—політичні особи, що беруть участь в обговоренні та розв'язанні найважливіших суспільних справ, у формуванні державної влади на підставі усвідомлення свого громадянського (суспільного) обов'язку. Сутність публічної сфери, посилаючись на німецького філософа Ю. Хабермаса, розкривається через ідею колективного публічного дискурсу, який знайшов свій «інституціональний» вираз у європейських салонах і кафе XVIII та XIX століть, де освічені буржуа спілкувалися один з одним та формували сферу громадської думки. У буквальному сенсі спільна мова, історія та культура—це необхідні передумови для демократичної освіти та політичної активності громадян.

Тож, для існування громадянського суспільства важлива не проста участь у виборах та сплата податків, але й відповідність реально існуючої ситуації в суспільстві цим громадянським діям. «Якщо від результатів виборів нічого не залежить (ні склад уряду, ні характер політики, що ним здійснюється), а податки витрачаються без відома та згоди його платників, громадянське суспільство існує лише на словах, а не на ділі. І жодна приватна ініціатива не замінить цієї провідної громадянської чесноти—бути не лише в курсі того, що відбувається в державі та суспільстві, але й брати в їх долі посильну участь, коротше, жити не лише приватним, але й публічним життям» [6, с. 10].

Важливим атрибутом громадянського суспільства є вільні альтернативні політичні вибори, засобом яких формується, зокрема, один з найважливіших політичних інститутів—парламент. Останній являє собою не лише представницький орган, який забезпечує сублімацію окремих приватних інтересів громадянського суспільства у інтереси загальні, але й «дає можливість уникнути прямого зіткнення, громадянської війни, замінюючи традиційну феодалну міжусобицю громадянським миром та злагодою» [6, с. 9].

Однак на сьогодні існує низка чинників, пов'язаних з ключовими аспектами розвитку сучасного суспільства, котрі спростовують факт існування парламенту якості механізму зв'язку держави з громадянським суспільством. До цих чинників належать ті, що безпосередньо пов'язані з розрізненим фрагментованим й атомізованим суспільством, члени

якого опікуються винятково своїми особистими інтересами при цьому ігноруючи більш загальні проблеми. Йдеться про виникнення ситуації, коли відсутня всебічна збалансованість таких амбіполярних соціальних цінностей, як суспільне благо та індивідуальний вибір. Подібна ситуація, посилюючись на французького політичного діяча А. де Токвіля може спровокувати розвиток повної байдужості до політико-суспільних справ (*apolitia*), що прямо призводить до формування деспотизму. Загострення проблеми політичної партиципації призводить до того, що участь у публічній сфері для переважної більшості громадян сьогодні втрачає свій сенс та привабливість. Як наслідок—парламент перетворюється на арену суперництва та торгу для приватних інтересів та лобістських груп, що їх відстоюють, представництво—справою різноманітних маніпуляцій. Інститути політичної демократії виявилися настільки далекими від структур та процесів, які відіграють сьогодні реальну роль, що для більшості вони схожі на пародію.

Адекватною ілюстрацією розгортання соціальної дезінтеграції, збільшення відчуженості людини від суспільства в сучасному цивілізованому світі та занепаду громадянського суспільства є дослідження відомого американського філософа Х. Патнема. Вчений констатує факт швидкої руйнації громадянського суспільства в США. Втрату американцями своєї схильності «постійно створювати асоціації». Дані, що були виявлені в ході ґрунтового дослідження засвідчили, що за останні 30 років американці все менше виявляють бажання брати участь у будь-яких періодичних колективних акціях, обіймати керівні посади у різноманітних громадських організаціях й загалом ухиляються від участі у будь-яких суспільних справах. В результаті, американці стають все більше ізольованими, менш доброзичливими у ставленні один до одного. Відповідно глибоку кризу починає переживати й громадянське суспільство. «Зростаюча соціальна ізоляція та прогресуючий розрив соціальних зв'язків—не нові феномени. Е. Дюркгейм та М. Вебер ще на початку ХХ століття попереджали про прийдешню соціальну небезпеку, пов'язану зі зростанням раціоналізованого, секуляризованого та матеріалістичного середовища. Сьогодні їх прогнози, схоже, стають реальністю» [6, с. 15].

Зрештою підстави говорити про присмерк громадянського суспільства та кризу державних інституцій дає й оцінка стану сучасного суспільства як суспільства ризику, де основні акценти робляться на тій ризикованості перш за все фізичного виживання людини, її незахищеності, невпевненості та небезпеці. Абсолютизація безпеки, характерна для

суспільства ризику, в якому вона все частіше тлумачиться як ідеал, відсуває на другий план категорії рівності, справедливості, свободи, які впродовж тривалого часу були суспільним ідеалом. Це змушує визнати, що перед нами постала «гоббсова проблема» сучасного суспільства, утвореного значною кількістю ізольованих індивідів, охоплених страхом та невпевненістю у завтрашньому дні, як наслідок, затишний світ — «дім буття» (М. Бубер) став суспільством суцільного ризику, рушійна сила якого втілена у фразі «Я боюсь!» (У. Бек).

Відновлення інтересу до громадянського суспільства з боку сучасної наукової громадськості, серед іншого, пов'язується й з переходом до наднаціональних політичних утворень та структур. Нині поняття «громадянське суспільство» покликано заповнити теоретичну прогалину викликану неспроможністю національної держави задовольняти нові глобалістські запити. Фундаментальна ідея національної держави передбачає її культурну нейтральність, яка об'єднує громадян на підставі загальних політичних прав. Іншими словами, у національній державі існує фундаментальне розмежування політичного і приватного (культура, етнічна приналежність, релігійні вірування). Держава бере на себе зобов'язання неупереджено ставитися до усіх своїх громадян, забезпечувати захист кожного з них та гарантувати усі права людини й громадянина. На практиці жодна з держав не може зберігати абсолютний нейтралітет у етнокультурному сенсі. Маючи загальну мову ведення державних та юридичних справ, національні свята тощо, держава тим самим виступає в якості провідного агента поширення конкретної соціальної культури. Втім, існують держави у котрих переважна більшість громадян не є носіями однієї етнічної та культурної ідентичності. Тому, інтегративний потенціал (наявність єдиного культурного «субстрату») таких держав помітно зменшується, оскільки відчуває на собі опір з боку значної кількості різноманітних культур. Безперервні міграційні потоки, глобальне спілкування, що забезпечує «мережеве» суспільство позбавляє публічну сферу єдиного «культурного субстрату», а громадянське суспільство втрачає колективну самосвідомість, що підтримує його. Тож, вищезазначені та інші їм подібні особливості сучасності «сприяють» зникненню такої необхідної умови громадянського суспільства як усвідомлення його членів своєї приналежності до даного суспільства як цілого.

Отже, концепція громадянського суспільства являє собою втілення тривалої наукової традиції, є продуктом раціональних думок та дій,

що сягають Нового часу і на сьогодні сприймається швидше не як аналітична конструкція, а як картина специфічного суспільства.

Викладене вище дозволяє стверджувати, що громадянське суспільство—це насамперед синонім суспільства, у власному розумінні цього поняття, форма спільної (узгодженої) життєдіяльності людей спрямована на збереження та відтворення суспільства як такого. Воно є суспільством рівноцінних у своїх правах громадян, яке протистоїть суспільству станово—ієрархічному і в основу якого закладена ідея народовладдя та суверенності націй. І, нарешті, громадянське суспільство—це теоретична стадія розвитку цивілізації, яка характеризується роз'єднанням соціальної єдності на відокремлених індивідів—власників, проте спроможних відстоювати свої права та інтереси через активну участь у політичному житті держави.

Список використаних джерел:

1. Павленко Р. Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р. Павленко, С. Рябов // *Нова політика*.—1996.—№ 5.—С. 16—26.
2. Евтушенко А. А. Эволюция гражданского общества в Японии / А. А. Евтушенко // *Вопросы философии*.—Научно—теоретический журнал.—2012.—№12.—С. 95—104.
3. Нерсесянц В. С. Формирование и развитие концепции различения и соотношения общества и государства / В. С. Нерсесянц // *Общая теория права и государства. Уч. для вузов*.—М.: НОРМА—ИНФРА, 1999.—С. 277—283.
4. Арато Е. Відродження, занепад та реконструкція концепції громадянського суспільства / Е. Арато, Д. Коген // *Політична думка*.—1996.—№ 1.—С. 24—29.
5. Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Джон Кин; Пер. с англ.; Послесл. М. А. Абрамова.—М.: Прогресс—Традиция, 2001.—400 с.
6. Гражданское общество, правовое государство и право («Круглый стол» журналов «Государство и право» и «Вопросы философии») // *Вопросы философии*.—Научно-теоретический журнал.—2002.—№ 1.—С. 3—51.
7. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко; Пер. с фр. Визгин В. П., Автономова В. С., вступ. статья Н. С. Автономовой.—СПб.: Изд-во «А—cad» АОЗТ «Талисман», 1994—408 с.

8. Біленчук П. Д., Гвоздецький В. Д., Сливка С. С. Філософія права: Навчальний посібник / за ред. П. Д. Біленчука. — К.: Атіка, 1999. — 208 с.
9. Ливрага Х. А. Общество комфорта и философия риска / Х. А. Ливрага // Новый Акрополь. Человек без границ. — 2003. — № 1 (34). — С. 5—10.
10. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний / Л. Туроу // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 185—223.

Стаття надійшла до редакції 22.05.2014 р.

Ищенко Е. Н., Пугач В. Г. «Закат» гражданского общества и кризис государственных институций.

Концепт «гражданского общества» анализируется преимущественно в рамках современного постиндустриального общества. На основе обобщено-аналитического рассмотрения ситуации, сложившейся в конце XX—начале XXI веков в основных сферах человеческой жизнедеятельности, авторы статьи фиксируют ряд «показателей» свидетельствующих о кризисе данного явления.

Ключевые слова: *гражданин, права и свободы человека, гражданское общество, государство, государственные институции.*

Ishchenko O.M., Pugach V.G. The decline of civil society and crisis of state institution.

The «civil society» concept is analysed mainly within the modern post-industrial society. On the basis of generalized and analytic treatment of the situation that existed in the basic areas of human activity in the late 20th and in the early 21st centuries, the article writers note a number of measures indicative of the phenomenon crisis.

Keywords: *citizen, rights and freedoms of man, civil society, state, state institution.*